

שְׁמוּאֵל רֶפְאֵלִי

(נולד תרכ"ז—1867, נפטר תרפ"ד—1923)

בין החוקרים ואנשי-המדע בא"י הנהו תופס את מקומו החלוצי. במקצועו המיוחד הלך המטבעות לו גדול היה. אמנם התעסק בענפי חקירה שונים, במרבית המדעים השייכים לארץ-ישראל, ובהרבה מהם הצטיין, אולם מומחיותו בעניני מטבעות היהודים עלתה על כולנה. לא קם לפניו בא"י מומחה כמותו, ועד היום אין לנו ממלא מקומו.

תורת-המטבעות, הנומיומטיקה, הוא מקצוע מדעי חשוב אצל כל עמי התרבות, ורק בישראל נמצא ענף זה מוזנח ונשכח. עד לפני עשרות אחדות בשנים היינו בורים גמורים בהלכות המטבעות הקדמוניות שלנו. והלא מעל המטבעות העתיקות אנו למדים דפים שלמים וחשובים בדברי ימי עמנו—דפים החסרים לנו בספרים!

ואם מי שהוא מהחוקרים התעסק בנומיומטיקה יהודית—היה זה לא-יהודי. ואם יצא מתוכנו חוקר יקר-המציאות שחקר ודרש בענף זה—בשפות זרות עשה מלאכתו. עד שקם אותו היהודי הירושלמי, גבה-הקומה ורוזה-הגוף, והשיב לנו את הגול. משלנו נתן לנו.

*

שמואל רפאלי-רפאלוביץ נולד בבז'האפוליה, פלך פודוליה אשר ברוסיה הדרומית, לאביו ר' משה, בט"ו בטבת תרכ"ז. בן שש-עשרה בא עם הוריו ועם אחיו ישעיהו ירושלימה. הדבר היה בטוף תרמ"ב, שנת העליה הגדולה, עליית-ההתישבות הראשונה, בזמן ה"רעמים".

בבוא שמואל הצעיר ירושלימה נכנס לישיבה ויחד עם זה התחיל לחפש "תכלית" החלבטיותו בחיים. למד הלכות שחיטה, ולא הצליח בזה; בני משפחתו מספרים שאחרי נסיונותיו הראשונים בתרגומות, קרה לו המקרה שבמקום להשליך את התרגומות ארצה ולהחזיק את החלף בין שיניו עשה את ההיפך: זרק את החלף ותפס את התרגומות לתוך פיו... בן שמונה-עשרה נכנס לחופה: בתרמ"ז התחתן בבת-טובים, בבתו של ר' מאיר-חיים, בנו השני של ר' ניסן ב"ק (ראה בספרנו זה, בפרק על "מדפיסים ראשונים"). לחותנו, יליד-הארץ, היה עסק באנגליה, ושמואל הצעיר נָלָה אחרי חותנו למדינות-הים. באנגליה עסק רפאלוביץ במסחר קטן, והצלחתו לא היתה מרובה. בתרמ"ט שב לירושלים, ונעשה חלמן בעיר העתיקה עליד ה"בֵּרְקָה".

החלבטיותו
בירושלים

משנעשה חלפן כאילו מצא את יעודו בחיים. הימים ימי „המציאות“. כל פלח וכל פלחה בבואם העירה היו מביאים אתם מטבעות ממטבעות שונות שמצאו בחיק האדמה מסביב לכפריהם. היו מציעים לעוברים ושבים בירושלים, אולם מעטים היו הקופצים על דברים בלים אלה. שמואל רפאלוביץ התחיל לקנותם מידי עם הארץ. התחיל לצבור על-יד את המטבעות העתיקות. בקרוב התמחה בזה עד מאד. יחד עם קניותיו קרא ושנה הרבה בספרים ועתונים של מקצוע המטבעות. באופן שקשר בקשר של קיימא את התורה והמעשה שבמקצוע זה.

נעשה חלפן
ומאסף מומחה

רפאלוביץ היה הראשון מבין יהודי ירושלים שהתענין בענין מסחר העתיקות בכלל ובמסחר המטבעות בפרט. במשך הזמן השתתף עם גציל סופר ושניהם יחד יסדו בית-אכספורט לעתיקות. היו מוכרים עפ"י רוב לבתי-נכאת ממשלתיים ופרטיים באנגליה. ורפאלוביץ ראה ברכה בעמלו זה.

סוחר בעתיקות

בשנת 1899 הוביל ללונדון טרנספורט של עתיקות למכירה, והתיישב שם לפי שעה. פתח, בהשתתפות ידידים אחדים, משרד לנסיעות. בשנת 1905 גלה מלונדון לניו-יורק. ב-1907 שב מאמריקה ירושלימה.

אז קבל משרה בחברת-היין „כרמל“ בתור מנהל סניפים בירושלים. במשרתו זאת שרת עד סוף מלחמת העולם. ב-1919-1922 היה מנהל ביה"ח „הדסה“ בירושלים. עד יום מותו עבד בבית-הנכאת הממשלתי כמפקח על אוסף המטבעות שצבר ומכר לממשלת א"י. רפאלי היה מהעסקנים הראשיים ב„בני-ברית“. בכל חברה ואגודה צבורית מודרנית, שנוסדה בירושלים בימיו, השתתף באופן פעיל כאיש-המעשה. גם היה חבר ל„המכבים הקדמונים“ באנגליה.

מת בירושלים ב' כסלו תרפ"ד (14 בנובמבר 1923).

*

עטו של רפאלי לא נח מעולם.

תנובת עטו

מאמרים, מסות, חקירות, תרגומים, הערות לעשרות ולמאות פרסם שמואל רפאלי בחייו. ביחוד מפוזרים הם על פני לוחותיו וקובציו („ירושלים“) של לונץ. אחדים ממאמריו ההיסטוריים יצאו לאור גם בהדפסות מיוחדות. כדאי להזכיר במיוחד את ספרו „הארץ לפני כבוש יהושע“. חוץ מחקירת א"י נסה את כחו גם בעניני ספרות אחרים, ביחוד בתרגומים של ספרות יפה. לעתוני ירושלים היה ממציא תרגומי ספורים ורומאנים משפות אירופה; בחלקם יצאו לאור בספרים מיוחדים („העורת“, „חרב נוקמת“, „מפרנקפורט ועד בגדד“ ועוד). במקצוע המטבעות פרסם מאמרים בעתונים הארכיאולוגיים האנגליים.

אולם גולת-ההכותרת לכל עבודתו הספרותית הוא ספרו הגדול והחשוב בשם „מטבעות היהודים“. זהו ספר לא רק לחוקרים, כי-אם גם לכל קורא עברי הרגיל אצל ספר היסטורי. דברי ימי המטבעות בישראל הם דברי ימי עמנו על אדמתו. בכל המצבים, בשונו ויגונו, בנצחוננו ובמפלתו, בחרותו ובשעבודו. רפאלי השתדל להתאים את ספרו ולעשותו ראוי לכל בית בישראל. ולהחיות לפני עינינו את שפת-המטבעות של עמנו.

דברי ימינו
במטבעות

• מטבעות היהודים, ספר כולל תולדות המטבעות בישראלי מאת שמואל רפאלי (רפאלוביץ), ירושלים, תרע"ג, 1913, VI+ר' עמודים, בלוי"ה לוחות מיוחדים, מכילים רל"א סתוחי-עץ.

הלא כה יאמר במבוא לספרו „מטבעות היהודים“:

„... למרות תחבולות צוררינו אשר השתדלו להכחיד כל זכר ושארית לעתיקותינו, וגם הצליחו להרוס את שרידי זכרונותינו—ומלבד זאת התורה, ספרי התנ"ך, שהצליחו אבותינו להציל במסירת־נפש מן הכליון, הרס האויב באכזריות נוראה ולא השאיר לנו שום זכר מכל שרידי עתיקותינו וקדמוניותינו;

אבל למרות כל אלה נשאר דבר אחד שיד האויב לא יכלה לנגוע בו ולבערו דבר שיד האויב

לא שלטה עליו

מן העולם, והדבר הזה הוא — המטבע.

המטבע היחה תמיד לדבר שהאדם מטמין ומסתיר במטמונים, ומטמונים כאלה נמצאים ונגלים בחורבות ובחפירות, והמטבעות שמתגלות הן הן המדברות והמכריות בפה מלא. כי היהודים היו לפנים עם שהוציא מטבעות בכתבו ובלשונו. „מובן, כי החקירה הזאת צריכה להיות חשובה ביותר ויקרה לנו, היהודים, ולא לעבור עליה באופן שטחי כמו שנהגו רוב חכמינו, הניחתה לחכמי העמים להתעסק בה.“

*

אמנם מאז נדפס „מטבעות היהודים“ התקדם מחקר מקצוע הנומיזמטיקה הארצישראלית והגיע למדרגה יותר גבוהה, וגם רפאלי עצמו השאיר אחריו בכתביד עבוד חדש משל ספרו, אולם כדאי למסור כאן ראשי־פרקים אחדים מחקירות רפאלי, כפי שהם בספרו שנדפס. בהתפעלות מרובה מדבר רפאלי על ר' עזריה מן האדומים. בעל „מאור עינים“ (1513–1578), שהיה הראשון מחכמינו אשר הביא חקיקת האלפא־ביתא השומרנית וחקק בספרו צורת השקל“: „הוא היה הראשון שקבע בספרותנו צורת מטבע עברית“. אבל גם ר' עזריה מן האדומים וגם חוקרים אחרים בישראל לפניו ואחריו בטוחים היו שמטבעות־ישראל בכתב העברי העתיק מוצאם מזמן מלכי ישראל בימי הבית הראשון, עד שבא ר' יצחק בער לעוינוזאהן, הריב"ל, וקבע בחקירתו החפשית (ב„תעודה בישראל“): „ברור הוא, שהראשון אשר הטביע מטבע בישראל היה שמעון חשמונאי הכהן. והשם מטבע במשנה נתחדש ונגזר משם „טבעת“, ונקראת כן יען שנטבע בו חותם“.

אמנם נטבעו מטבעות בארץ־ישראל גם לפני החשמונאים, אולם אלה לא היו מהי נטבעו

מטבעות של יהודים. עוד במאה החולפת הלכו חוקרים אחדים בעקבות יוספוס („קדמוניות היהודים“) והחליטו שעזרא הסופר היה הראשון שהחל להטביע מטבעות בישראל, עד שבאו המומחים הכי גדולים למטבעות־ישראל, האנגלי פ. ו. מדדן (Madden) והיהודי ד"ר מְרֶצְבֶּרְג, ובראיות חזקות הוכיחו שאין שום יסוד לדעה הזאת. מקובל בין החוקרים שהמטבעות הראשונות בא"י נטבעו בימי אלכסנדר מוקדון, וכנראה לא בידי יהודים, בערים יפו, בית־שאן, שיקמונה (חיספה) ועכו. על המטבע טבוע: מצד אחד — ראשו של אלכסנדר, מצד שני — איש יושב על כסא ובידו יונה, ובצדו באותיות יוניות השם (אלכסנדר).

עד הזמן ההוא השתמשו בא"י במטבעות של השכנים והלוכדים השונים והמרובים, אף שמעון בן חוניו הראשון, הוא שמעון הצדיק אשר עשה גדולות בירושלים, לא הטביע מטבעות עבריות, כי אם השתמש בסלעים של מצרים וסוריה.

עד שקם שמעון בן מתתיהו החשמונאי. „ויואילו כל היהודים והכהנים, להיות שמעון נשיא וכהן גדול עליהם כל ימיו עד כי יקום נביא אמת בישראל“, ככתוב בספר—

חשמונאים, ואז נהיה הדבר הגדול בדברי ימי היהודים: המלך אנטיוכוס סידטס נתן לשמעון את הרשיון להטביע מטבעות עבריות!

הדבר היה 211 שנים לפני חורבן הבית השני, או בשנת 141 לפני ספירת-הנוצרים. מאז נטבעו ב"ירושלים הקדושה" מטבעות-ישראל באותיות עבריות, שקלים וחצאי-שקלים, בסימון השנים ('א' עד ה') של טביעת המטבעות בימי שמעון. בנו יהוחנן וכן כל צאצאי המכבים הבאים אחריו לא הטביעו יותר שקל-כסף, כי-אם מטבעות נחושת. המטבעות האחרונות שנשארו לנו לפליטה מאחרון החשמונאים הן מטבעות-הנחושת של אנטיגנוס אריסטובול או בשמו העברי "מתתיהו", שמלך ביהודה שבע שנים, 117 עד 110 לפני החורבן או משנת 47 עד 40 לפני ספירת-הנוצרים. עד אנטיגנוס היו המטבעות בכתב עברי בלבד, אולם מטבעותיו הן כבר בנות דו-לשוניות: מצד אחד-יונית ANTIFONO (אנטיגונו) ומצד שני-עברית "מתתיהו הכהן הגדול חבר היהודים".

מטבעות
החשמונאים

במתתיהו החלה התקופה המזהירה של החשמונאים-אומר מדדן-ובמתתיהו כלתה". מטבעותיו של הורדוס האדומי, משמיד בית-מתתיהו, הן בלי אות עברית אחת! במעשה זה של "כולו יונית" החזיקו גם בניו הבאים אחריו. פיליפוס המלך עוד הרחיק לכת: הוא היה הראשון להטביע, בניגוד לתורה, תמונת-איש על מטבעותיו-ראשו של אבגוסטוס. וככה רואים אנו-בהתבוננו למטבעות המדברות אלינו בשפתן הבולטת! - את ממלכת יהודה יורדת מטה מטה, עד שאנו נתקלים במטבעותיהם של אספסינוס וטיטוס הרשע ועליהן תמונות יהודים כפותים או יהודיות אסורות, בהוספת "יהודה המנוצחת". מטבעות עבריות ממש, באותיות עבריות, נתחדשו בימי מרד בר-כוכבא (52 שנים אחרי החורבן או בשנת 123 לפי הספירה הנוצרית). על כמה מהמטבעות טבוע השם "שמעון" או "שמעון" מצד אחד ו"לחרות ירושלים" מצד שני. ישנן מטבעות מסומנות בשנה א' ובשנה ב', רובן נטבעו בזמן ההוא על גבי מטבעות רומיות שונות. פרק מיוחד ואחרון במטבעות שנטבעו בא"י הן מטבעות "איליא קפיטולינא" - השם שאדרינוס הרשע קרא לירושלים אחרי שהטביע בדם רבבות את מרד בר-כוכבא.

"יהודה
המנוצחת"

ימי בר-כוכבא

*

הביאנו רק תמצית, הרצאה קצרה ובלתי-שלמה, מ"מטבעות היהודים". בסדר ובמשטר מעביר רפאלי לפנינו את דברי ימי עמנו-במטבעות! גם אחרים (בשפות אחרות, כמובן, ולא בעברית) עשו זאת, אולם רפאלי עולה על גביהם בהיותו נעזר במקורות עבריים ראשונים, התלמודים והמדרשים, שנומיזמטיקים אחרים לא נזקקו להם.

וראה זה פלא: בידיו של רפאלי המטבעות המתות והקרות, מחיות את דברי ימי התוססים של ישראל על אדמתו. זאת היא חקירת עמנו וארצנו, חקירה חלוצית ממדרגה ראשונה. רפאלי הצליח בתגליות שונות במטבעות ובמשקלים; גלה את המשקל "חמשת" ואת ה"פסים", ולא זכה בעל-המטבעות לראות בחייו את המטבעות הא"י המיוחדות, שנתחדשו בנובמבר שנת 1927: אמנם באנגליה נטבעו, אולם האותיות העבריות עליהן הן חדוש שלא היה בארץ-ישראל על גבי מטבעות מימי מרד בר-כוכבא.

תגליותיו
של רפאלי

בית-הנכאת "בצלאל" בירושלים יסד לזכרו אוסף מטבעות ומדליות לדברי ימי ישראל על שם הנומיזמט העברי הראשון בא"י ש. רפאלי ז"ל, בהנהלת מרדכי נרקיס.

